

ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ LEO STRAUSS*

ΒΙΚΥ ΙΑΚΩΒΟΥ

* Το Διαρκές Σεμινάριο Διαλεκτική, που διευθύνουν ο Γ. Κουζέλης, ο Π. Μπασάκος και ο Γ. Ξηροπαίδης και όπου παρουσιάστηκε μια πρώτη εκδοχή του κειμένου, στάθηκε το έναυσμα για την εκτενέστερη ανάλυση του ζητήματος της τέχνης της γραφής και της ανάγνωσης στον Leo Strauss. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τους συμμετέχοντες για τις παρατηρήσεις τους.

Η Βίκυ Ιακώβου διδάσκει κοινωνική θεωρία στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ο Leo Strauss, γνωστός για την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος γύρω από τη διαμάχη ανάμεσα στους αρχαίους και στους νεότερους στην πολιτική φιλοσοφία, είναι επίσης γνωστός ως εισηγητής μιας θέσης περί τέχνης της γραφής, την οποία διατύπωσε για πρώτη φορά το 1941 στο άρθρο «Persecution and the art of writing» που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Social Research* και το 1952 ενσωματώθηκε, με μερικές τροποποιήσεις, σε μια συλλογή κειμένων που έφερε τον ίδιο τίτλο.¹ Το άρθρο αυτό έχει σχολιαστεί, λιγότερο ή περισσότερο εκτενώς, από

στοχαστές με τόσο αποκλίνοντα μεταξύ ενδιαφέροντα όσο ο J. Lacan και ο H.-G. Gadamer ή ο P. de Man και ο C. Lefort.² Όπως έχουν δείξει αρκετές από τις ερμηνείες του, το ενδιαφέρον του έγκειται στο ότι, παρά τον τίτλο του, αντικείμενό του είναι και το ζήτημα της ανάγνωσης· με άλλα λόγια, στο ότι, εγκύπτοντας στην «τέχνη της γραφής» και στη σχέση της με τον διωγμό, ο Strauss συνάγει αυτό που θα μπορούσαμε ν' αποκαλέσουμε «τέχνη της ανάγνωσης». Εξάλλου, το κείμενο αυτό έχει θεωρηθεί προγραμματικό, με την έννοια ότι εκθέτει τόσο τον τρόπο

με τον οποίο ο Strauss διαβάζει και ερμηνεύει τα έργα όσο και τον τρόπο γραφής και ανάγνωσης των δικών του έργων.³

Στη συνέχεια, θα κάνω αρχικά ορισμένες γενικές παρατηρήσεις, έπειτα θα προσπαθήσω να εκθέσω την ιδιαιτερότητα της πρότασης του Strauss, και τέλος θα προτείνω μία ερμηνεία του κειμένου.

1) Η κίνηση του κειμένου

Μπορεί κανείς να εντοπίσει στο άρθρο κάποιες αλληλένδετες μεταξύ τους μεταβάσεις. Η πρώτη, και ενδεχομένως η βασικότερη, είναι η μετάβαση από τη συγκυριακή κατάσταση διωγμού και το ερώτημα περί του τρόπου έκφρασης ετερόδοξων απόψεων, στη θέση ότι ο διωγμός αποτελεί φαινόμενο προσδιοριστικό της σχέσης μεταξύ φιλοσοφίας και πολιτικής και ότι, κατά συνέπεια, πολλά κείμενα περιέχουν δύο διαφορετικές μεταξύ τους διδασκαλίες.⁴ Αυτή η μετάβαση γίνεται χάρη στη διεύρυνση της έννοιας του διωγμού, στην αρχή του τρίτου μέρους, και στην αναφορά σε προγενέστερους τρόπους ανάγνωσης και γραφής. Η δεύτερη μετάβαση είναι από τον κίνδυνο που διατρέχει όποιος διατυπώνει ανοικτά ετερόδοξες απόψεις στο ερώτημα κατά πόσον η αλήθεια μπορεί να βλάψει εκείνους που την ακούν και, ακόμη πιο ριζικά, τα ίδια τα θεμέλια της κοινωνίας. Έτσι, η τρίτη μετάβαση, όπως σημειώνει ο G. Van Den Abbeele, είναι από τον «προσεκτικό» στον «υπεύθυνο» συγγραφέα.⁵

Η τελευταία αυτή μετάβαση φανερώνει πως, κατά τον Strauss, η εφαρμογή της τέχνης της γραφής δεν εξαρτάται από την ένταση του διωγμού αλλά από την αντίληψη περί διωγμού και περί ελευθερίας της έκφρασης του κάθε συγγραφέα. Ως προς αυτό, δεν μπορεί μάλιστα να μην επισημανθεί κανείς την ουδετερότητα, την ψυχραιμία με την οποία αντιμετωπίζεται το φαινόμενο της λογοκρισίας –όχι μόνον δεν παρουσιάζεται ως σκάνδαλο αλλά και μοιάζει να θεωρείται προϋπόθεση της σωστής, της αυστηρής αν όχι παραγωγής, τουλάχιστον γραφής της σκέψης. Εντούτοις, επίσης εντυπωσιάζει η εμπιστοσύνη τού Strauss στη ικανότητα παραπλάνησης της λογοκρισίας –εμπιστοσύνη που ως ένα βαθμό προκύπτει από το γεγονός ότι δεν λαμβάνει υπόψη τις σύγχρονες μεθόδους διαμόρφωσης και αναπαραγωγής της ορθοδοξίας.

Αξιοπαρατήρητο είναι εξάλλου το ότι, εκτός από το αρχικό παράδειγμα, ο Strauss πρώτα αναφέρεται σε προγενέστερες τάσεις ανάγνωσης ανάμεσα στις γραμμές (στο δεύτερο μέρος) και έπειτα σε προηγούμενες τάσεις γραφής ανάμεσα στις γραμμές και, γενικότερα, το ότι είναι πιο αναλυτικός ως προς την τέχνη της ανάγνωσης παρά ως προς την τέχνη της γραφής. Αυτό παραπέμπει σε όσα θα προσπαθήσω να συζητήσω στο τελευταίο μέρος του παρόντος κειμένου. Ας σημειώσω προς το παρόν πως ο Strauss κατασκευάζει μian απόλυτη αντιστοιχία μεταξύ γραφής και ανάγνωσης ανάμεσα στις γραμμές· η τελευταία μοιάζει με καθρέφτη

χωρίς τον οποίο δεν μπορεί κανείς να δει αυτό που κατοπτρίζει. Όπως δηλαδή στη φροϋδική θεωρία η πρόσβαση στο ασυνείδητο προϋποθέτει την άσκηση μιας τέχνης που με τη σειρά της απαιτεί την πρότερη αποδοχή της ύπαρξης του ασυνείδητου, έτσι και η πρόσβαση στην εσωτερική διδασκαλία θεωρείται δυνατή μόνον για εκείνους οι οποίοι, έχοντας προηγουμένως αποδεχτεί την ύπαρξή της, μπορούν να ασκήσουν τη συγκεκριμένη τέχνη της ανάγνωσης για να την ανακαλύψουν. Ο παραλληλισμός με το φροϋδικό εγχείρημα δεν περιορίζεται μόνο σ' αυτό. Επιπλέον, προσπαθώντας ν' αντικρούσει τις αντιρρήσεις στην πρότασή του, ο Strauss εκθέτει κάτι παρεμφερές μ' εκείνο που ο H. Blumenberg, αναφερόμενος στον Freud, αποκαλεί «παραθεωρία», η οποία όχι μόνον εξηγεί την αντίσταση των αντιπάλων της θεωρίας του αλλά και τη χρησιμοποιεί ως στοιχείο επαλήθευσης της τελευταίας.⁶ Εν συντομία, αφενός μεν διατυπώνει έναν ισχυρισμό που αφορά το πώς έχουν γραφτεί ορισμένα κείμενα και συνακόλουθα πώς πρέπει να τα διαβάζουμε και αφετέρου προτείνει μian εξήγηση της αντίστασης σ' αυτό το είδος ανάγνωσης –και γραφής–, αντίστασης την οποία χρησιμοποιεί προς επίρρωση της πρότασής του. Και είναι εδώ ενδιαφέρον το ότι ενώ αρχικά, στο δεύτερο μέρος, η αντίσταση αποδίδεται στον κυρίαρχο τρόπο ανάγνωσης, στη συνέχεια αποδίδεται στην αντίληψη περί γνώσης και στη συναφή μ' αυτήν εννόηση του διωγμού. Οπότε η εξήγηση της αντίστασης είναι η ακόλουθη: καθώς έχει εγκαταλείψει τη διάκριση μεταξύ των λίγων και του «χύδην όχλου», η διαφωτιστική αντίληψη αποβλέπει στην παύση του διωγμού μέσω της διάδοσης της γνώσης· δίνει έτσι έμφαση στην ειλικρίνεια –ή, τουλάχιστον, περιορίζει την ανάγκη καταφυγής στην πλαγιότητα· κατά συνέπεια, δεν επιτρέπει την ανίχνευση εκείνων των ενδείξεων που οδηγούν αρχικά στην αναγνώριση της εφαρμογής της τέχνης της γραφής και εν συνεχεία στην αναζήτηση της εσωτερικής διδασκαλίας τού εκάστοτε συγγραφέα. Σε κάποιον δηλαδή που θα ισχυριζόταν ότι δεν μπορεί να εντοπίσει την τέχνη της γραφής, άρα και την εσωτερική διδασκαλία, ο Strauss θα απαντούσε πως τούτο οφείλεται στην αδυναμία του να απεκδυθεί την εν λόγω αντίληψη. Μ' έναν λόγο, αποδίδει εμμέσως στον Διαφωτισμό τον ρόλο της προκατάληψης.

Σημείο εκκίνησης αποτελεί η γραπτή διατύπωση μιας θεωρίας, η έμφαση δίνεται στην έκφραση, συγκεκριμένα στη δημόσια έκφραση της ανεξάρτητης σκέψης· το ζήτημα τίθεται έτσι εξ αρχής με όρους γραπτού και δημοσιοποίησης. Το γραπτό επιτρέπει να μην περιορίζεται η διατύπωση της ετερόδοξης άποψης στον κλειστό ή, τουλάχιστον, περιορισμένο κύκλο των οικείων του φιλοσόφου. Το –πλατωνικής έμπνευσης, όπως θα δούμε– ερώτημα για τον Strauss είναι, λοιπόν, πώς μπορεί η εγγενής στο γραπτό δημοσιοποίηση («τα γραπτά είναι φυσικά προσιτά σε όλους όσοι διαβάζουν») να είναι επιλεκτική, να μην είναι, με άλλα λόγια, πραγ-

ματική δημοσιοποίηση –πώς μπορεί δηλαδή να περιορίζεται στους «φίλους». Από την άποψη αυτή, ο τίτλος είναι πλεοναστικός: δεν έχουμε από τη μία πλευρά το διωγμό και από την άλλη την τέχνη της γραφής, και μια προσπάθεια σύνδεσής τους, αλλά την τέχνη της γραφής που προκύπτει ως απάντηση στον διωγμό, που λαμβάνει «υπόψη το φαινόμενο του διωγμού», όπως λέει ο Strauss για την ανάγνωση. Δίχως το διωγμό δεν νοείται συνεπώς τέχνη της γραφής. Ως προς αυτό, ενδεικτικό της καταστατικής θέσης του διωγμού στο σχήμα που εισηγείται ο Strauss είναι το ότι, ενώ στο άρθρο κυριαρχούν ζεύγη αντιθέτων –ομιλία/σιωπή, προσεκτικός συγγραφέας ή αναγνώστης/απρόσεκτος συγγραφέας ή αναγνώστης, εσωτερική διδασκαλία/εξωτερική διδασκαλία, παρελθόν (παλαιότερες αναγνώσεις ή αντιλήψεις περί διωγμού) /παρόν (νεότερες και σύγχρονες αναγνώσεις ή αντιλήψεις περί διωγμού)–, ο διωγμός στερείται αντιθέτου: για την ακρίβεια, ό,τι φαίνεται πως αποτελεί το αντίθετό του, η «πραγματικά φιλελεύθερη κοινωνία», εισάγεται μάλλον διακριτικά, στο πλαίσιο ενός ερωτήματος και λίγο πριν από το τέλος του κειμένου.

2) Τα προηγούμενα και η ιδιαιτερότητα του μοντέλου του Strauss

Εύλογα μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η πρόταση του Strauss ξενίζει και φαντάζει τουλάχιστον παρωχημένη, εκτός εποχής, καθώς και ότι δεν ανταποκρίνεται στην κοινή μας αντίληψη περί φιλοσοφικού λόγου. Ας σημειωθεί ωστόσο, πως ο Gadamer, αναγνωρίζοντας τη σημασία του ζητήματος που πραγματεύεται το κείμενο –πώς μπορεί να εκφράσει κανείς απόψεις που εναντιώνονται στις κοινώς αποδεκτές απόψεις μιας κοινωνίας;–, υποστηρίζει ότι «υπάρχει πάντοτε η δυνατότητα οτιδήποτε άξιο λόγου να προκαλέσει αντιδράσεις», και συνεχίζει: «Δεν μπορεί κανείς να είναι στοχαστής δίχως να εκτίθεται στην αντίδραση. Επ' αυτού, μάλλον συμφωνώ με τον Strauss». ⁷ Όμως ο ισχυρισμός του Strauss –ότι οι φιλόσοφοι λαμβάνουν υπόψη τους τον διωγμό, οδηγούμενοι έτσι σ' έναν τρόπο γραφής ο οποίος, στην ουσία, συνεπάγεται πως δεν γράφουν τα πάντα καθαρά, πως η παρησία δεν αποτελεί το ίδιο του γραπτού φιλοσοφικού λόγου– δεν ανάγεται μόνο στο παραπάνω ερώτημα, και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο εκπλήσσει. Ωστόσο, η καταφυγή στην πλαγιότητα εξαιτίας του φόβου και γενικότερα η διερώτηση για τον τρόπο αποφυγής της λογοκρισίας δεν είναι άγνωστες στη νεωτερικότητα. Όπως επισημαίνει ο G. Van Den Abbeele, ⁸ ο Descartes στο πέμπτο κεφάλαιο του *Λόγου περί της μεθόδου* κάνει έναν ευφυή ελιγμό: αφού γράφει ότι δεν δημοσίευσε τη μελέτη του *Ο Κόσμος ή Πραγματεία περί Φωτός* –«μια πραγματεία», όπως την αποκαλεί– φοβούμενος τις αντιδράσεις, προβαίνει εν συνεχεία στη σύνοψή της. ⁹ Γενικότερα, κατά το 17ο και το 18ο αιώνα, ο τρόπος διατύπωσης ετερόδοξων απόψεων αποτελεί αντικεί-

μενο ευρέος προβληματισμού και είναι αρκετά διαδεδομένη η άποψη ότι λύση συνιστά η λεγόμενη διπλή θεωρία ή διπλή φιλοσοφία καθώς και ότι στη λύση αυτή έχουν καταφύγει προγενέστεροι φιλόσοφοι. ¹⁰ Διάφοροι στοχαστές –ο Bayle, ο Toland, ο Shaftesbury, ο Voltaire, ο D' Holbach, ο Diderot– θεματοποιούν το ζήτημα, αναζητώντας τρόπους παραπλάνησης όχι μόνον της επίσημης λογοκρισίας αλλά και της προερχόμενης από τις κοινές πεποιθήσεις και προκαταλήψεις. Μεταξύ αυτών των τρόπων η ειρωνεία καταλαμβάνει εξεχούσα θέση. Έτσι, σύγχρονες ερμηνείες έχουν ακολουθήσει τον Strauss, συγκεκριμένα τους κανόνες περί αντιφάσεων και περί συχνότητας των ισχυρισμών, για να διαβάσουν το έργο του Bayle και του Shaftesbury, ¹² επί παραδείγματι. Όλα τούτα δείχνουν ότι υπάρχει ένα στοιχείο αλήθειας στην πρότασή του, που της προσδίδει εξάλλου μίαν ευρετική ικανότητα. Μολονότι αναφέρεται σε κάποιους από τους παραπάνω στοχαστές, ο Strauss δεν τους επιστρατεύει ωστόσο προς επίρρωση του ισχυρισμού του, πιθανότατα επειδή συγκαταλέγονται μεταξύ όσων θεωρούν το διωγμό πρόβλημα προς υπέρβαση και όχι στοιχείο καταστατικό της σχέσης μεταξύ φιλοσοφίας και κοινωνίας.

Από την άλλη πλευρά, όπως υπογραμμίζει ο A. Petit, ο Strauss διαφοροποιείται από εκείνες τις ερμηνείες της πλατωνικής φιλοσοφίας, σύμφωνα με τις οποίες η διάκριση μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής διδασκαλίας αντιστοιχεί στη διάκριση ανάμεσα σε μία μυστική προφορική διδασκαλία –τα άγραφα δόγματα– και μία γραπτή. Η διαφορά έγκειται στον ισχυρισμό ότι οι δύο σαφώς διακριτές μεταξύ τους διδασκαλίες συνυπάρχουν σε ένα και το αυτό κείμενο, και ότι, ως εκ τούτου, τα πάντα βρίσκονται μέσα στους πλατωνικούς διαλόγους. ¹³

Απ' όσο μπορώ να συμπεράνω, τα δύο παραπάνω στοιχεία –αφενός η κομβική θέση που καταλαμβάνει στο προτεινόμενο μοντέλο ο διωγμός, και συνακόλουθα το ζήτημα της σχέσης φιλοσοφίας και πολιτικής, και αφετέρου ο ισχυρισμός ότι δύο διαφορετικές διδασκαλίες εμπεριέχονται στο ίδιο κείμενο– σε συνδυασμό με την επεξεργασία ενός τρόπου ανάγνωσης που να τα λαμβάνει υπόψη, συνιστούν την ιδιαιτερότητα της πρότασης τού Strauss ως προς άλλες ανάλογες, και ενδεχομένως εξηγούν γιατί δεν ανέτρεξε σε προηγούμενη ορολογία, όπως αυτή της διπλής θεωρίας. Από την άποψη αυτή, μπορεί κανείς να υποστηρίξει πως, αντίθετα με ό,τι αφήνει να εννοηθεί στο κείμενο, ο Strauss δεν επιχειρεί στην πραγματικότητα να συνεχίσει μια παράδοση αλλά εισηγείται κάτι νέο.

Αν, τώρα, στραφούμε προς το μοντέλο που προτείνει ο Strauss διαπιστώνουμε ότι θεμέλιό του αποτελεί το πρωτείο τού συγγραφέα. Πρωτείο, υπό την έννοια ότι ο τελευταίος θεωρείται πως έχει κάνει απολύτως συγκεκριμένες συνειδητές επιλογές, οι οποίες απορρέουν από τη μία και μοναδική πρόθεσή του. Γι' αυτό και οι αντιφάσεις δεν θεωρούνται

νδείξεις σύγχυσης ή ατελούς κατανόησης των συνεπαγωγών νός επιχειρήματος εκ μέρους του συγγραφέα. Τουναντίον, καθώς έχει σαφέστατη ιδέα τού τι θέλει να πει, ο συγγραφέας έχει πλήρη έλεγχο και εποπτεία του κειμένου· χάρη στην έκνη της γραφής, αποσκοπεί στον αποπροσανατολισμό του πρόσεκτου αναγνώστη, που δεν είναι εν δυνάμει φιλόσοφος. Οι όποιες ατέλειες, τα κενά, οι ασάφειες ή οι αντιφάσεις συνιστούν επιλογές του, η ανίχνευση και αποκωδικοποίηση των οποίων μπορούν να οδηγήσουν τον προσεκτικό αναγνώστη στη βαθιά κρυμμένη μέσα στο κείμενο βασική πρόθεσή του. Κατά συνέπεια, ο αναγνώστης δεν πρέπει να υποθέτει ότι η συνοχή των επιχειρημάτων και η συχνότητα εμφάνισης κάποιων ισχυρισμών αποτελούν επαρκείς δείκτες τού προς να συγκρότηση νοήματος του κειμένου.

Στο πλαίσιο αυτό, η αναφορά στη ρητορική έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στις ερμηνείες του, ο Strauss μοιάζει ν' αναγνωρίζει τη ρητορικότητα των κειμένων, καθώς τονίζει ότι πρέπει να λαμβάνεται υπόψη για ποιο πράγμα μιλούν, σε ποιο μιλούν –ποιους θέλουν να κερδίσουν με το μέρος τους– και σε ποια χρονική στιγμή.¹⁴ Στις αναγνώσεις του των πλατωνικών διαλόγων ή του Ξενοφώντα αυτό έχει ως συνέπεια ότι δεν υποτιμά τα δραματουργικά στοιχεία. Όπως παρατηρεί ο A. Petit, «η κύρια δυσκολία [της υπόθεσης του Strauss], το νευραλγικό της σημείο έγκειται στην παράδοξη επέκταση μιας αμιγώς ρητορικής αρετής έμμεσης, πλάγιας επικοινωνίας σε ό,τι πολλοί θεωρούν την πιο ανηλεή κριτική της».¹⁵ Ωστόσο είμαι της άποψης ότι η ρητορική διάσταση αναγνωρίζεται μονάχα ως λύση για την αποφυγή του διωγμού, έστω ως κάτι που δεν αφορά την αποκαλούμενη εσωτερική διδασκαλία, αλλά που, καθώς αποτελεί τρόπον τινά το προπατατευτικό της επικάλυμμα, απλώς συμβάλλει αφενός στη συγκάλυψή της –από τον συγγραφέα– και αφετέρου στην ανακάλυψή της –από τον αναγνώστη. Σ' αυτό καταλήγει και ο G. Mori, συμπεραίνοντας ότι «η τέχνη της γραφής που αναλύει ο Strauss μάς επιτρέπει να διακρίνουμε καλύτερα όλα όσα αφορούν τη ρητορική παρουσίαση μιας θεωρίας από την ίδια τη θεωρία».¹⁶ Το ίδιο καταδεικνύει εξάλλου και ο ρόλος του αποδίδεται στα ιστορικά συμφραζόμενα των κειμένων. Ο Spinoza, παραδείγματος χάριν, «προσάρμοσε, συνειδητά και εσκεμμένα, όχι τη σκέψη του αλλά τη δημόσια έκφραση της σκέψης του σε ό,τι απαιτούσε ή επέτρεπε η εποχή του».¹⁷ Ο αναγνώστης καλείται, λοιπόν, να λάβει υπόψη του το ιστορικό πλαίσιο όχι για να δει αν και με ποιον τρόπο αναπαράγεται μέσα στο κείμενο αλλά για να εντοπίσει τα περιεχόμενα που αντιπαρατίθενται σ' αυτό, να οδηγηθεί έτσι στην αναγνώριση των ρητορικών τεχνικών του συγγραφέα προκειμένου, τέλος, να «ξεθάψει» το αληθινό περιεχόμενο κάτω από το ρητορικό επικάλυμμα. Ο συνυπολογισμός των ιστορικών συμφραζομένων είναι, με άλλα λόγια, απαραίτητος για την κατασκευή της κατάστασης του διωγμού.

Καθώς εναντιώνεται σε αυτό που ο P. Ricoeur αποκαλεί «σημασιακή αυτονομία» του γραπτού «σε σχέση με την πρόθεση του ομιλούντος»,¹⁸ ο Strauss προτάσσει ως καθήκον τού αναγνώστη το να κατανοήσει το κείμενο όπως το κατανοούσε ο συγγραφέας του. Υποστηρίζει πως έναν πρώτο καθοδηγητικό μίτο για να καταλάβουμε τις «συνήθειες γραφής» ενός συγγραφέα –αντί «των προϊδεάσεών μας για τον χαρακτήρα του»¹⁹– αποτελεί ο τρόπος με τον οποίον διαβάζει. Και τούτο επειδή, πρώτον, η ανάγνωση είναι μια διαδικασία εκμάθησης της γραφής, δεύτερον, ο προσεκτικός συγγραφέας είναι και προσεκτικός αναγνώστης και αντιστρόφως, και τέλος επειδή ο προσεκτικός συγγραφέας θέλει να διαβάζεται προσεκτικά –αίτημα που προκύπτει από την ίδια του την εμπειρία της προσεκτικής ανάγνωσης.²⁰ Συνεπώς, ο αναγνώστης-ερμηνευτής καλείται να οικειοποιηθεί, ούτως ειπείν, τον τρόπο ανάγνωσης τού συγγραφέα, προκειμένου να φέρει εις πέρας το εν λόγω καθήκον, το οποίο είναι και το μοναδικό, δεδομένου ότι αποκλείεται κατ' αρχήν η δυνατότητα να κατανοήσει το κείμενο καλύτερα απ' ό,τι ο συγγραφέας του. Με βάση αυτές τις προκειμένες ο Strauss οδηγείται στην υποστήριξη μιας ιδιαίτερα ισχυρής θέσης όσον αφορά την ερμηνεία των κειμένων: «η φαινομενικά άπειρη ποικιλία τρόπων με τους οποίους μπορεί να κατανοηθεί μια δεδομένη διδασκαλία δεν εξαλείφει το γεγονός ότι ο δημιουργός της θεωρίας την κατανοούσε με έναν μόνο τρόπο, υπό τον όρο ότι δεν τελούσε υπό σύγχυση. Η απειρίοριστα μεγάλη ποικιλία εξίσου νόμιμων ερμηνειών μιας θεωρίας του παρελθόντος οφείλεται σε συνειδητές ή ασυνειδητές προσπάθειες να κατανοήσουμε τον συγγραφέα της καλύτερα απ' ό,τι ο ίδιος κατανοούσε τον εαυτό του. Υπάρχει όμως ένας μονάχα τρόπος να τον κατανοήσουμε όπως ο ίδιος κατανοούσε τον εαυτό του».²¹

Μέσω της πρότασης τού Strauss σκιαγραφείται, λοιπόν, ένα πρότυπο φιλοσόφου ο οποίος, απαλλαγμένος από όλες τις προκαταλήψεις, έχει ξεκινήσει εξ αρχής, διαθέτει σαφή και διακριτή ιδέα τού τι θέλει να πει και έχει επιπλέον λύσει το πρόβλημα της αμφισημίας, διαχωρίζοντας τις δύο διδασκαλίες του.²² Λαμβάνοντας υπόψη την αντίρρηση τού Gadamer ότι ο συμβιβασμός και ο κομφορμισμός δεν παράγονται κατ' ανάγκην κατά τρόπο συνειδητό,²³ θα πρόσθετα πως ο φιλόσοφος του Strauss δεν έχει ασυνείδητο. Παρά την υπερβολή του, δεν νομίζω ότι πρόκειται για καινοφανές μοντέλο –απεναντίας, αντιστοιχεί στην αντίληψη σύμφωνα με την οποία η υποκειμενικότητα του συγγραφέα «είναι πρωταρχική υπό την έννοια της πρωτογενούς παρουσίας του εγώ ως προς τον εαυτό του», αντίληψη συνδεδεμένη με το νεωτερικό «ιδεώδες της διαύγειας του υποκειμένου ως προς τον εαυτό του».²⁴

Μπορεί εξάλλου να λεχθεί ότι η πρόταση τού Strauss παραπέμπει σε ό,τι κατανοούμε ως ευμενή και εμμενή ανάγνωση. Μάλιστα, σχολιάζοντας τον Ιέρωνα του Ξενοφώντα,

γράφει: «Η υπομονή του ερμηνευτή δεν καθιστά περιττή την υπομονή του αναγνώστη της ερμηνείας. [...] είναι αναγκαίος αυτός ο σκοπός να αποκαλύπτεται τη σωστή στιγμή, η οποία δεν μπορεί να βρίσκεται στην αρχή. [...] Η γοητεία που παράγεται από την αφανή τέχνη του Ξενοφώντος διαλύεται, προς στιγμήν τουλάχιστον, αν αυτή η τέχνη γίνει εμφανής χάρη στην ερμηνεία».²⁵ Ωστόσο, τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Στην πράξη, απ' όσο έχω διαπιστώσει, ο Strauss παρακολουθεί μεν από κοντά τα κείμενα, όπως απαιτεί το μοντέλο που προτείνει –μοιάζει να διαβάζει τα βιβλία σαν ιερά βιβλία, κάτι το οποίο προφανώς σχετίζεται με το γεγονός ότι καίριο ρόλο για τη θέση του περί τέχνης της γραφής διαδραματίζει η ανάγνωση της Βίβλου από τον Μαϊμονίδη και του Πλάτωνα από τον Αλ Φαράμπι.²⁶ Μολαταύτα είμαι της άποψης ότι, μέσω της προσπάθειας ανίχνευσης και έκθεσης της αποκαλούμενης εσωτερικής διδασκαλίας, καταλήγει –τουλάχιστον στην περίπτωση του Μακιαβέλι, ακόμη και του Ξενοφώντα– να παρακάμπτει εντελώς, ακόμη και να διαστρεβλώνει, ορισμένες ερωτηματοθεσίες, κινήσεις της σκέψης ή θέσεις. Αποκαλυπτική είναι ως προς αυτό μια διατύπωση που απαντά στο κείμενο «Πώς να μελετούμε τη Θεολογικοπολιτική Πραγματεία του Spinoza», το οποίο περιλαμβάνεται στη συλλογή που φέρει τον τίτλο του υπό μελέτη κειμένου: ο Strauss κάνει λόγο για «ιεροεξεταστική βαναυσότητα και αψηφισιά που απαιτούνται για ν' αποσπάσουμε από έναν ικανό συγγραφέα τις σοβαρές του απόψεις, τις οποίες προσπαθεί να αποκρύψει από όλους εκτός από τους λίγους».²⁷ Η πρόταση τούτη αφήνει να διαφανεί ένα έντονο στοιχείο βίας, χαρακτηριστικό της ανάγνωσης ανάμεσα στις γραμμές, το οποίο το μοντέλο του συγκαλύπτει. Αυτό μού δίνει λαβή για να επιστρέψω στην τέχνη της γραφής και να προτείνω μία ερμηνεία του άρθρου.

3) Λησμονημένη τέχνη ή ερμηνευτική πρόταση;

Τι είναι η τέχνη της γραφής; Επιγραμματικά θα λέγαμε ότι είναι ένας τρόπος γραφής ο οποίος, μετερχόμενος την αποκρυψη, τη συγκάλυψη, την πλαγιότητα, έχει ως στόχο να προφυλάξει το συγγραφέα, την αλήθεια αλλά και την ίδια την κοινωνία, επιλέγοντας τους αναγνώστες. Σύμφωνα με κάποιες ερμηνείες, μάλιστα, αποσκοπεί επίσης στο να προστατεύσει τη φιλοσοφία από τη δογματική οικειοποίηση, να προλάβει την «υποβάθμιση μιας φιλοσοφικής σκέψης σε ιδεολογική πρόταση, διατηρώντας, χάρη σ' ένα σύνολο κειμενικών τεχνασμάτων, μια προβληματική απόσταση ανάμεσα στο συγγραφέα και στο επινοημένο πρόσωπο που εκφράζει τη μία ή την άλλη θεωρία».²⁸ Όλα τούτα, ωστόσο, δεν συνιστούν ακριβώς ορισμό της εν λόγω τέχνης. Ο Strauss τονίζει το μεταφορικό χαρακτήρα της έκφρασης «γραφή ανάμεσα στις γραμμές»: δηλαδή δεν την ορίζει επαρκώς. Εξάλλου δεν γνωρίζουμε τους κανόνες της. Δεν μπορούμε να τους μάθουμε παρά μόνον καταφεύγοντας στους ρήτορες, κάτι

το οποίο ο ίδιος δεν κάνει, ούτε σε τούτο το άρθρο ούτε αλλού, απ' όσο γνωρίζω (αρκείται μόνο σε μερικές υποσελίδες παραπομπές). Επιπλέον, τα έργα των ρητόρων έχουν απλώς προπαρασκευαστικό χαρακτήρα. Υπάρχει συνεπώς μία ασάφεια γύρω από την τέχνη της γραφής. Τούτο φαίνεται λογικό και αναμενόμενο, εφόσον πρόκειται για μια τέχνη η οποία θα αναιρούνταν αν οι κανόνες της διατυπώνονταν ρητά: αν ο συγγραφέας αποκάλυπτε ότι την εφαρμόζει θα φανέρωνε και τη σκέψη του για τα «κρίσιμα ζητήματα» ή, ακριβέστερα, θα καθιστούσε εύκολη την προσπάθειά της. Να θυμίσω, επιπλέον, ότι ο Strauss κάνει λόγο για την «αφανή τέχνη» του Ξενοφώντα, έχοντας προφανώς κατά νου τη θέση του Κικέρωνα ότι «είναι ένδειξη τέχνης, το να κρύβεται η τέχνη».²⁹ Η απόκρυψη είναι λοιπόν διπλή: αφορά τόσο την τέχνη της γραφής όσο και την εσωτερική διδασκαλία: ο αναγνώστης καλείται να εντοπίσει και τις δύο.

Τα παραπάνω δείχνουν, πιστεύω, ότι το ερώτημα αν η εν λόγω τέχνη έχει πράγματι εφαρμοστεί με συστηματικό τρόπο κατά το παρελθόν και αν ο Strauss πράγματι την (επαν)ανακαλύπτει, ερώτημα το οποίο συζητούν, λίγο ως πολύ, αρκετοί σχολιαστές³⁰ μοιάζει καταδικασμένο να παραμείνει δίχως βέβαιη απάντηση. Δικαιούμαστε ωστόσο, να διερωτηθούμε αν ο ισχυρισμός του Strauss είναι ότι πρόκειται για μια τέχνη που έχει εφαρμοσθεί παλαιότερα και έχει πλέον λησμονηθεί ή αν στο κείμενο αυτό προτείνει μian ερμηνευτική υπόθεση. Με άλλα λόγια: μήπως, αντί να εμπλακεί κανείς σε μια τέτοια συζήτηση –προς την οποία αναμφίβολα προσανατολίζουν το ίδιο το κείμενο του Strauss καθώς και η απάντησή του σε κριτικές («Περί ενός λησμονημένου είδους γραφής»)–³¹ θα ήταν ίσως πιο γόνιμο να προσεγγίσει το κείμενο ως μian ερμηνευτική πρόταση και, εντός του πλαισίου αυτού, να επιχειρήσει να ερμηνεύσει τις διατυπώσεις εκείνες που αφήνουν να εννοηθεί ότι πρόκειται για τέχνη που έχει εφαρμοστεί; Δύο διαπιστώσεις δικαιολογούν μια τέτοια προσέγγιση. Πρώτη διαπίστωση (σημειώθηκε στην αρχή): ο Strauss επιμένει περισσότερο στην τέχνη της ανάγνωσης παρά στην τέχνη της γραφής. Δεύτερη διαπίστωση: οι κανόνες και τα κριτήρια που αφορούν τη νόμιμη ανάγνωση ανάμεσα στις γραμμές έχουν κάποια προβλήματα που εγείρουν ορισμένα ερωτήματα.

Θα ήθελα να σταθώ στο τελευταίο σημείο. Ας επισημάνω κατ' αρχάς ότι οι κανόνες και τα κριτήρια ή προϋποθέσεις όχι απλώς αλληλοσυμπληρώνονται αλλά και αλληλεπικαλύπτονται: ο πρώτος και ο δεύτερος κανόνας αποτελούν στην πραγματικότητα προϋποθέσεις ή κριτήρια νομιμότητας μιας ανάγνωσης ανάμεσα στις γραμμές, ενώ η δεύτερη προϋπόθεση³² στην ουσία αναδιατυπώνει συνοπτικά τον πέμπτο, τον έκτο και τον έβδομο κανόνα.³³ Δηλαδή, παρά την εντύπωση που δίνει η παρουσίαση, δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα αφενός στις προϋποθέσεις ή τα κριτήρια (που απαντούν στο ερώτημα: πότε δικαιούμαστε να διαβά-

ζουμε ανάμεσα στις γραμμές;) και αφετέρου στους κανόνες (που αφορούν το πώς να διαβάζουμε ανάμεσα στις γραμμές). Πέραν τούτου όμως, μπορεί κανείς, όσον αφορά τις προϋποθέσεις, να διερωτηθεί αν πράγματι αξίζουν αυτόν τον χαρακτηρισμό, αν πρόκειται δηλαδή για αληθινούς όρους των οποίων η ικανοποίηση μας επιτρέπει να καταφύγουμε στην ανάγνωση ανάμεσα στις γραμμές. Αν κοιτάξουμε λίγο πιο προσεκτικά, διαπιστώνουμε ότι κάποιες είναι τόσο γενικές και ασαφείς ώστε εύκολα πληρούνται σχεδόν σε κάθε περίπτωση.

Ο πρώτος κανόνας-προϋπόθεση –«η ανάγνωση ανάμεσα στις γραμμές απαγορεύεται αυστηρά σε όλες τις περιπτώσεις όπου θα ήταν λιγότερο ακριβής απ' ό,τι αν δεν την ακολουθούσαμε»–, είναι εξαιρετικά ασαφής, σχεδόν κενός· εξάλλου, για να διαπιστώσουμε αν η ανάγνωση ανάμεσα στις γραμμές είναι ακριβής, θα πρέπει πρώτα να την έχουμε εφαρμόσει. Η προϋπόθεση που τίθεται στον δεύτερο κανόνα –να έχουν προηγουμένως εξετασθεί όλες οι πιθανότητες εξήγησης των κειμένων από ό,τι είναι ρητό– επίσης φαίνεται προβληματική, λόγω της αοριστίας της, καθώς δεν αποσαφηνίζεται τι λογαριάζεται ως ρητό και τι ως άρρητο. Επιπλέον, καθώς κανένα κείμενο δεν αποφεύγει ολότελα τις αντιφράσεις ή τις ασάφειες, ο πέμπτος κανόνας περί αβλεψιών επίσης δεν είναι ικανοποιητικός, αφού δεν διευκρινίζεται τι σημαίνει «απροσεξίες για τις οποίες θα ντρεπόταν ένα νοήμον σχολιαρόπαιδο». Στην προκειμένη περίπτωση έχουμε εξάλλου λήψη του ζητούμενου: γίνεται λόγος για τον δεξιό-τέχνη της τέχνης της γραφής, ενώ υποτίθεται ότι δεν γνωρίζουμε αν ο εκάστοτε συγγραφέας την εφαρμόζει, υποτίθεται δηλαδή ότι το ζητούμενο είναι ακριβώς να μάθουμε αν ο εκάστοτε συγγραφέας είναι ένας τέτοιος δεξιό-τέχνης. Γέλος, το αποκαλούμενο αρνητικό κριτήριο –να έχει γραφτεί το κείμενο σε μια εποχή διωγμού– επίσης δεν συνιστά πραγματική προϋπόθεση, εφόσον στο διωγμό αποδίδεται ένα νόημα τόσο ευρύ, ώστε μπορεί εύκολα να εφαρμοστεί σε οποιαδήποτε σχεδόν εποχή.

Αν ισχύουν τα παραπάνω, τότε, κατ' αρχάς, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η διατύπωση των κανόνων και των κριτηρίων αποτελεί μέσο για να πεισθεί ο αναγνώστης πως η τέχνη της γραφής έχει πράγματι εφαρμοστεί από κάποιους συγγραφείς. Χάρη σ' αυτή τη διατύπωση, ο Strauss αφήνει να εννοηθεί ότι ο θησαυρός είναι εκεί και ότι, για να τον ανακαλύψει κανείς, αρκεί να γνωρίζει τα βήματα που πρέπει ν' ακολουθήσει· ή, πιο σωστά, η κίνηση είναι: αφού σας λέω προϋποθέσεις και κανόνες, υπονοώ –δηλαδή εσείς πρέπει να καταλάβετε– πως αυτό που θα βρείτε ακολουθώντας τους προϋπάρχει.³⁴ Επιπλέον, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι η φειδώ με την οποία ο Strauss αναφέρεται σ' αυτή καθαυτή την τέχνη της γραφής δεν οφείλεται μόνον στο ότι η τελευταία αποτελεί μια τέχνη της συγκάλυψης αλλά και στο ότι ο αποκαλούμενος προσεκτικός αναγνώστης συνιστά προϋπόθεσή της, στο ότι, με άλλα

λόγια, η τέχνη της ανάγνωσης κατασκευάζει την τέχνη της γραφής. Και κρίσιμο για την κατασκευή τούτη, αν όχι αναγκαία και επαρκής συνθήκη της, όπως προκύπτει από το επιχείρημα του Strauss, είναι το ζήτημα του διωγμού και η συνεπαγωγή του, ότι το κείμενο πρέπει να μιλά και να σωπαίνει ταυτοχρόνως. Αυτό σημαίνει πως ο Strauss απλώς εκθέτει κάποιους τρόπους «προσεκτικής ανάγνωσης», τουτέστιν κατασκευής ενός κειμένου ως κειμένου του οποίου το αληθινό νόημα βρίσκεται αποκλειστικά ανάμεσα στις αράδες. Έτσι, όμως, το άρθρο δείχνει κάτι που συμβαίνει σε κάθε ανάγνωση: πως ενίοτε ο αναγνώστης, μέσα από τη διαπάλη με το κείμενο –και όχι με τον συγγραφέα του–, βρίσκει ό,τι αναζητά ανάλογα με την ερωτηματοθεσία του ή, τουλάχιστον, δεν ανακαλύπτει κάτι που βρίσκεται ήδη εκεί· δείχνει, με άλλα λόγια, εκείνο ακριβώς που, σύμφωνα με τις ρητές του διατυπώσεις, ο Strauss θέλει ν' αποφύγει: την παραγωγικότητα της ανάγνωσης ως ερμηνείας.

Οι πλατωνικές αναφορές που χαρακτηρίζουν το άρθρο δύσκολα διαφεύγουν την προσοχή ακόμη και του βιαστικού αναγνώστη. Ο Strauss, πράγματι, παραπέμπει ευθέως ή πλαγίως σε διάφορους διαλόγους, μεταξύ άλλων στην *Πολιτεία*, στον *Φαίδωνα*, στον *Τίμαιο*, στην *Απολογία*, καθώς και στην *Επιστολή Ζ'*, όταν ισχυρίζεται ότι είναι ασφαλές το να πει κανείς την αλήθεια σε έλλογους φίλους, όταν μιλά για την αναγκαιότητα να καταφύγει κανείς στον υπαινιγμό (στη «μικρή υπόδειξη»), όταν αναφέρεται στην εχθρότητα του πλήθους απέναντι στη φιλοσοφία, όταν θέτει το κομβικό για τον προβληματισμό του ζήτημα του (γενναίου) ψεύδους³⁵ –και σε αρκετά ακόμη σημεία, ορισμένα από τα οποία είναι δυσερμηνεύτα. Ωστόσο, δεν αναφέρεται στον *Φαίδρο*, παρότι, καθώς δεν εξετάζει τη λύση της προφορικής μετάδοσης της γνώσης, η διερώτησή του τοποθετείται εξ αρχής στο πεδίο της γραφής και καταπιάνεται με αυτήν ως πρόβλημα. Το γεγονός ότι το ζητούμενο είναι η επιλεκτική επικοινωνία παραπέμπει, όπως επισημαίνει ο A. Petit,³⁶ σε ένα από τα προβλήματα του γραπτού σύμφωνα με τον πλατωνικό διάλογο: «Όταν μια φορά γραφτεί, κυλιέται παντού κάθε λόγος, όμοια και σε κείνους που τον νιώθουν όπως και σε κείνους πάλι που καθόλου δεν τους ταιριάζει, και δεν ξέρει ο ίδιος να λέει για ποιους είναι και για ποιους δεν είναι».³⁷ Επιπλέον, ο Strauss αναδιατυπώνει ως ερώτημα –πώς μπορεί σε μια δημοσίευση ο συγγραφέας να μιλά σε κάποιους και να σωπαίνει για κάποιους άλλους;– τα λόγια τού Σωκράτη όταν αναφέρεται στον καλό –τον προφορικό– λόγο: «Αυτός που γράφεται με γνώση μέσα στην ψυχή του μαθητή, κι έχει τη δύναμη να υπερασπίσει τον εαυτό του, και γνωρίζει σε ποιους πρέπει να μιλάει και σε ποιους να σωπαίνει».³⁸ Θα μπορούσε ενδεχομένως να εντοπίσει κανείς και άλλες έμμεσες αναφορές. Τα κείμενα τού Strauss ευτυχώς μάς γλιτώνουν από το να εικάσουμε απλώς ότι η πρότασή του συνδέεται με μιαν ανάγνωση του *Φαίδρου*. Στο αφιερωμένο στην

Πολιτεία κεφάλαιο του αρκετά μεταγενέστερου έργου του *The city and man* (1964), αναφέρεται ρητά στον Φαίδρο και υποστηρίζει πως, καθώς όλοι έχουν πρόσβαση στα γραπτά, το ουσιώδες ελάττωμά τους έγκειται ακριβώς στο ότι δεν ξέρουν σε ποιον να μιλήσουν και για ποιον να παραμείνουν σιωπηλά ή στο ότι λένε τα ίδια πράγματα σε όλους. Από τούτο συνάγει το συμπέρασμα ότι ο πλατωνικός διάλογος λέει διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικούς ανθρώπους, «όχι τυχαία, κάτι το οποίο συμβαίνει σε κάθε γραπτό, αλλά επειδή έχει συλληφθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να λέει διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικούς ανθρώπους, ή επειδή είναι ριζικά ειρωνικός».³⁹ Και συνεχίζει παραφράζοντας ελαφρώς τα λόγια του Σωκράτη περί λογογραφικής αναγκαιότητας: «κάθε μέρος του λόγου πρέπει να είναι αναγκαίο για το σύνολο· η θέση κάθε μέρους πρέπει να είναι η αναγκαία θέση· μ' ένα λόγο, το καλό γραπτό πρέπει να μοιάζει με το υγιές ζώο που μπορεί να επιτελέσει με τον προσήκοντα τρόπο τη λειτουργία που του προσιδιάζει».⁴⁰ Αντί όμως να συνδέσει, όπως ο Σωκράτης, τη λογογραφική αναγκαιότητα με το αίτημα να έχει το γραπτό λογική αλληλουχία, τη συναρτά με αυτό που έχει ερμηνεύσει ως προσίδια λειτουργία του καλού γραπτού: να μιλά σε κάποιους και να παραμένει σιωπηλό για άλλους. Έτσι, καταλήγει στο ακόλουθο συμπέρασμα: «το καλό γραπτό επιτυγχάνει τον στόχο του αν ο αναγνώστης εξετάζει προσεκτικά τη “λογογραφική αναγκαιότητα” κάθε μέρους του γραπτού, όσο σύντομο και φαινομενικά ασήμαντο κι αν είναι».⁴¹ Εδώ δηλαδή εκθέτει, μέσω μιας ερμηνείας του Φαίδρου, βασικά σημεία της πρότασης του 1941. Φαίνεται έτσι ότι η πρόταση αυτή ακολουθεί ένα σχήμα το οποίο, σύμφωνα με τον Derrida, έχει κυριαρχήσει σε όλη τη δυτική φιλοσοφία, σχήμα που αντιθέτει «μια καλή γραφή (φυσική, ζωντανή, γνωστική, νοητή, εσωτερική, ομιλούσα) ... σε μια κακή γραφή (τεχνητή, ετοιμοθάνατη, αμαθή, αισθητή, εξωτερική, άλαλη)»,⁴² αναπροσαρμόζοντάς το, όμως, με βάση τους ακόλουθους συλλογισμούς, στο επίκεντρο των οποίων βρίσκεται η πολιτική –δημοκρατική–⁴³ διάσταση της (φιλοσοφικής) γραφής: 1) ο Πλάτωνας ισχυρίζεται ότι η φιλοσοφία προκαλεί την έχθρα των πολλών. Συνεχίζει μολαταύτα να φιλοσοφεί. Άρα φιλοσοφεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μην προκαλεί την έχθρα αυτή· 2) ο Πλάτωνας ασκεί κριτική στη γραφή, με το επιχείρημα ότι ένα βασικό της ελάττωμα συνίσταται στο ότι απευθύνεται σε όλους, συνεπώς ότι μπορεί να προκαλέσει την έχθρα των πολλών. Ο Πλάτωνας όμως έγραψε. Άρα έγραψε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ν' αποφύγει το βασικό τούτο ελάττωμα, ώστε δηλαδή να μην απευθύνεται σε όλους.

Συμπερασματικά, θα έλεγα πως, ακόμη κι αν δεν είχε υπάρξει το προηγούμενο της διάκρισης μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής διδασκαλίας, ο Strauss θα την είχε επινοήσει, ερμηνεύοντας ορισμένα πλατωνικά θέματα. Η ερμηνευτική του πρόταση προκύπτει από μian ερμηνεία, όχι τόσο του

Μαϊμονίδη ή του Αλ Φαράμπι, όσο του Πλάτωνα ή, ίσως, του Πλάτωνα μέσω των φιλοσόφων του Μεσαίωνα. Το ερώτημα είναι, λοιπόν, αν ευσταθούν ετούτη η ερμηνεία τού Πλάτωνα και, ακόμη περισσότερο, η αριστοκρατική, και όχι ολότελα ιδιοσυγκρασιακή, θέση περί φιλοσοφίας και γραφής την οποία συνάγει από αυτήν ο Strauss.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Βλ. L. Strauss, *Persecution and the art of writing*, University of Chicago Press, Σικάγο 1988.
- 2 Βλ. J. Lacan, *Écrits*, Seuil, Παρίσι 1966, σ. 508-509· H.-G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, J.C.B. Mohr, Τυβίγγη 1975, σ. 509-511· C. Lefort, «Trois notes sur Leo Strauss», στο C. Lefort, *Ecrire et l'épreuve du politique*, Calmann-Lévy (Agora), Παρίσι 1992, ιδιαίτερα σ. 260-269· P. de Man, «Dialogue and Dialogism», στο P. de Man, *The resistance to theory*, Manchester University Press, 1986, σ. 107-108. Δεν αποκλείεται, εξάλλου, ο Derrida να είχε κατά νου το κείμενο τού Strauss όταν έγραφε: «Ένα κείμενο δεν είναι κείμενο παραμόνον εάν κρύβει σε πρώτη όψη, στον πρώτο τυχόντα, το νόμο της σύνθεσής του και τους κανόνες του παιχνιδιού του. Ένα κείμενο εξάλλου παραμένει πάντα αδιόρατο. Ο νόμος και οι κανόνες του δεν καταφεύγουν στο απρόσιτο ενός μυστικού, απλώς δεν προσφέρονται ποτέ, στο παρόν, σε οτιδήποτε θα μπορούσε κανείς να ονομάσει, με την αυστηρή σημασία του όρου, αντίληψη.», J. Derrida, *Πλάτωνος φαρμακεία*, εισ-μτφ.-σημ. Χ.Γ. Λάζος, Άγρα, Αθήνα 1972, σ. 65 (δική μου υπογράμμιση).
- 3 Ο έλληνας αναγνώστης μπορεί να βρει ένα παράδειγμα της τέχνης της ανάγνωσης του Strauss στη μελέτη του «Περί τυραννίδος», στο Ξενοφών, L. Strauss, A. Κοϊβέ, *Περί τυραννίας*, μτφ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Γνώση, Αθήνα 1995, σ. 39-186.
- 4 Η συστηματική χρήση του όρου «διδασκαλία» από τον Strauss –καθώς και από τους μαθητές του– έχει σχολιαστεί από τον C. Lefort, ο οποίος σημειώνει: «ο όρος αυτός έχει αποκτήσει για τους σύγχρονούς μας μια σημασία [...]: θέτει επί σκηνής μια σχέση ανάμεσα σ' ένα υποκείμενο το οποίο υποτίθεται ότι κατέχει μια γνώση σ' ένα ορισμένο πεδίο και σε άλλα υποκείμενα που υποτίθεται ότι χάρη στην πράξη του, θα κάνουν κτήμα τους τη γνώση αυτή ή τουλάχιστον θα αποκτήσουν μια δύναμη γνώσης στο ίδιο πεδίο· και η σχέση τούτη, που ασκείται μέσα σ' έναν θεσμό, φαντάζει νόμιμη εξαιτίας τού ότι η θέση του Δασκάλου χάρει κοινωνικής αναγνώρισης και εγγύησης ως τέτοια.», C. Lefort, *Le travail de l'œuvre Machiavel*, Gallimard (Tel), Παρίσι 1986, σ. 275. Σύμφωνα με τον Lefort, με τη χρήση του όρου στην περίπτωση του Μακιαβέλλι του αποδίδεται ένας λόγος του Δασκάλου τον οποίον ο ίδιος δεν υιοθετεί.
- 5 Βλ. G. Van Den Abbeele, «The persecution of writing: Revisiting Strauss and censorship», *Diacritics*, 27/2, 1997, σ. 5.
- 6 Βλ. H. Blumenberg, *The genesis of the Copernican world*, αγγλική μτφ. R. M. Wallace, MIT Press, Κέιμπριτζ Μασ. 1987, σ. 657-658.
- 7 «Gadamer on Strauss. An interview», *Interpretation. A journal of political philosophy*, 12/1, 1984 (σε ηλεκτρονική μορφή στο <http://www.gongfa.com/jiadamoeryishitelaosi.htm>).
- 8 Βλ. G. Van Den Abbeele, «The persecution of writing: Revisiting Strauss and censorship», ό.π., σ. 14.
- 9 Ο Strauss παραπέμπει στον *Λόγο περί της μεθόδου*, όμως στο έκτο κεφάλαιο, πιθανότατα επειδή σ' αυτό ο Descartes δικαιολογεί την απόφασή του να μη δημοσιεύσει την εν λόγω πραγματεία με το επιχείρημα ότι θα μπορούσε να εμπεριέχει κάποια άποψη «επιζήμια για τη θρησκεία ή για το κράτος» δίχως να κάνει λόγο, όπως

- στο πέμπτο κεφάλαιο, για «ζητήματα, για τα οποία υπάρχουν αντι-γνωμίες ανάμεσα στους σοφούς»· βλ. R. Descartes, *Λόγος περί της μεθόδου*, εισαγωγή-μτφ.-σχόλια Χ. Χρηστίδης, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σ. 55 και σ. 39 αντιστοίχως. Εξάλλου, σε μία επιστολή του στον Chanut (15/6/1646) ο Descartes γράφει: «Αλλά δεν μπορώ να ισχυριστώ ή να υποσχεθώ ότι όλα όσα έχω γράψει είναι αληθή [...]», R. Descartes, *Oeuvres*, A.T., VII, σ. 82 –ευχαριστώ τη Β. Γρηγοροπούλου για την παραπομπή και για τη μετάφραση του χωρίου.
- 10 Βλ. ενδεικτικά J. Toland, *Clidophorus*, γαλλική μτφ.-εισαγωγή Τ. Dagron, Allia, Παρίσι 2002, σ. 26-27· P.-H. T. d' Holbach, *Essai sur les préjugés*, Coda, 2007, σ. 136, σημ. 1· Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, εισαγωγή A. Pons, GF-Flammarion, Παρίσι 1988, σ. 128 και σ. 226-227.
 - 11 Βλ. F. Salaün, «La question de la double doctrine en France de Deslandes à D'Holbach», στο L. Jaffro, B. Frydman, E. Cattin, A. Petit (επιμ.), *Leo Strauss: Art d'écrire, politique, philosophie*, Vrin, Παρίσι 2001, σ. 221-237· G. Mori, «Persécution et art d'écrire: Strauss, Skinner et Pierre Bayle», *αυτ.*, σ. 197-219· P. J. Bagley, «On the practice of esotericism», *Journal of the history of ideas*, 53/2, 1992, σ. 231-247.
 - 12 Βλ. L. Jaffro, *Ethique de la communication et art d'écrire. Shaftesbury et les Lumières anglaises*, PUF, Παρίσι 1998· G. Mori, *Bayle philosophe*, Honoré Champion, Παρίσι 1999.
 - 13 Βλ. A. Petit, «Leo Strauss et l'ésotérisme platonicien», στο L. Jaffro, B. Frydman, E. Cattin, A. Petit (επιμ.), *Leo Strauss: Art d'écrire, politique, philosophie*, ό.π., σ. 135. Σύμφωνα με τον A. Petit, ο Strauss, στο κείμενο «On a new interpretation of Plato's political philosophy», εγκρίνει την κριτική που έχει ασκήσει στην άποψη περί κρυφής, εσωτερικής και προφορικής πλατωνικής διδασκαλίας ο H. Cherniss στο έργο του *The riddle of early modern Academy* (1945). Ο Strauss εναντιώνεται εξάλλου στην υποστηριζόμενη από τον Schleiermacher άποψη, σύμφωνα με την οποία υπάρχει μία μονάχα διδασκαλία τού Πλάτωνα, και μόνο διαφορά βαθμού –όχι γένους– ανάμεσα στις δυνατές αναγνώσεις του έργου του· βλ. L. Strauss, «L'enseignement exotérique», στο L. Strauss, *La renaissance du rationalisme politique classique*, γαλλική μτφ. P. Guglielmina, Gallimard, Παρίσι 1993, σ. 124-126.
 - 4 Βλ. ενδεικτικά L. Strauss, «Περί τυραννίδος», ό.π., σ. 48, 54, 70. Για τη «σωκρατική ρητορική», βλ. *αυτ.*, σ. 45.
 - 5 A. Petit, «Leo Strauss et l'ésotérisme platonicien», ό.π., σ. 146.
 - 6 G. Mori, «Persécution et art d'écrire: Strauss, Skinner et Pierre Bayle», ό.π., σ. 219.
 - 7 L. Strauss, *Persecution and the art of writing*, ό.π., σ. 192.
 - 8 P. Ricœur, «Περί ερμηνείας», μτφ. Σ. Ροζάνης, στο Γ. Κουζέλης, Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών. Κείμενα*, Νήσος, Αθήνα 1994, σ. 537.
 - 9 L. Strauss, *Persecution and the art of writing*, ό.π., σ. 144.
 - 10 Βλ. *αυτ.*
 - 11 L. Strauss, «Political philosophy and history» (1949), στο L. Strauss, *What is political philosophy?*, University of Chicago Press, Σικάγο 1988, σ. 67-68. Σχολιάζοντας αυτή τη θέση, ο Gadamer υποστηρίζει ότι ο Strauss υποτιμά τις δυσκολίες της κατανόησης καθώς και ότι, αν ακολουθήσει κανείς τη διαζευκτική επιλογή μεταξύ μη αμφίσημου νοήματος και σύγχυσης, τότε σε πολλά ερμηνευτικώς διαφιλονικούμενα σημεία θα πρέπει να αναγνωρίσει ότι υπάρχει σύγχυση από την πλευρά του συγγραφέα· βλ. H.-G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, ό.π., σ. 506 και σ. 511.
 - 12 Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι όλες οι ενδείξεις που παραθέτει ο Strauss φαίνεται ότι προϋποθέτουν πως θα μπορούσε να υπάρχει γραπτό δίχως ασάφειες ή αμφισημίες· μπορούμε λοιπόν να μιλήσουμε για κυκλικότητα: αν δεν υπήρχε ο διωγμός, θα μπορούσε να υπάρχει τέτοιο γραπτό, όμως ο διωγμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τη φιλοσοφική γραφή, άρα δεν υπάρχει τέτοιο γραπτό.
 - 23 Βλ. H.-G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, ό.π., σ. 510.
 - 24 P. Ricœur, «Περί ερμηνείας», ό.π., σ. 538.
 - 25 L. Strauss, «Περί τυραννίδος», ό.π., σ. 46-47.
 - 26 Στο κείμενο «Exoteric teaching» (του 1939, δημοσιευμένο όμως μετά τον θάνατό του) ο Strauss αφήνει να εννοηθεί ότι οδηγός του είναι ο Lessing, σύμφωνα με τον οποίο ο Leibniz αλλά και όλοι οι φιλόσοφοι είχαν δύο διδασκαλίες, την εξωτερική και την εσωτερική· βλ. L. Strauss, «L'enseignement exotérique», ό.π., σ. 121-124. Ωστόσο, η επιρροή των φιλοσόφων του Μεσαίωνα φαίνεται μάλλον σημαντικότερη ως προς το ζήτημα αυτό· βλ. L. Strauss, *Persecution and the art of writing*, ό.π., σ. 9-21 και σελ. 38-94, και R. Brague «Leo Strauss et les médiévaux», στο L. Jaffro, B. Frydman, E. Cattin, A. Petit (επιμ.), *Leo Strauss: Art d'écrire, politique, philosophie*, ό.π., σ. 121-130.
 - 27 L. Strauss, *Persecution and the art of writing*, ό.π., σ. 185.
 - 28 M. Abensour, *L' utopie de Thomas More à Walter Benjamin*, Sens&Tonka, Παρίσι 2000, σ. 46.
 - 29 Βλ. F. Nietzsche, *Μαθήματα ρητορικής*, μτφ. Α. Μανούση, εισ.-επιμ. Δ. Καββαθάς, πρόλογος Δ. Δημηρούλης, επίλογος C. Blair, S.L. Gilman, Πλέθρον, Αθήνα 2004, σ. 175.
 - 30 Στη βιβλιογραφία απαντούν εκφράσεις όπως «η ανακάλυψη μιας τέχνης της γραφής» –C. Pelluchon, «Leo Strauss», στο P. Reynaud, S. Rials (επιμ.), *Dictionnaire de philosophie politique*, PUF (Quadrige), Παρίσι 2003, σ. 760– ή ισχυρισμοί σχετικά με το εάν ο Strauss είναι εκείνος που πραγματικά «ανακάλυψε» ή όχι την εν λόγω τέχνη· βλ. S. Drury, «The esoteric philosophy of Leo Strauss», *Political theory*, 13/3, 1985, σ. 316 και M. S. Kochin, «Morality, nature and esotericism in Leo Strauss's *Persecution and the art of writing*», *The review of politics*, 64/2, 2002, σ. 262.
 - 31 Βλ. L. Strauss, «On a forgotten kind of writing» (1954), στο L. Strauss, *What is political philosophy?*, ό.π., σ. 221-232.
 - 32 «...αν ένας ικανός συγγραφέας με καθαρό πνεύμα καθώς και με τέλεια γνώση της ορθόδοξης άποψης και όλων των διακλαδώσεών της, αντικρούει λάθρα, και τρόπον τινά εν παρόδω, μία από τις αναγκαίες προϋποθέσεις ή συνέπειές της τις οποίες ρητά αναγνωρίζει και υποστηρίζει οπουδήποτε αλλού, τότε μπορούμε εύλογα να υποπτευθούμε ότι αντιτίθετο σ' αυτό καθαυτό το ορθόδοξο σύστημα και οφείλουμε να μελετήσουμε ολόκληρο το βιβλίο του εξ αρχής, με πολύ περισσότερη προσοχή και πολύ λιγότερη αφέλεια απ' ό,τι ποτέ πριν».
 - 33 «Αν ένας δεξιότέχνης της τέχνης της γραφής κάνει απροσεξίες για τις οποίες θα ντρεπόταν ένα νοήμον σχολιαρόπαιδο, είναι εύλογο να υποθέσουμε πως είναι εμπρόθετες, ειδικότερα εάν ο συγγραφέας συζητά, έστω και παρεμπιπτόντως, τη δυνατότητα εμπρόθετων αβλεψιών στη γραφή. Οι απόψεις του συγγραφέα ενός δράματος ή ενός διαλόγου δεν πρέπει, δίχως πρότερες αποδείξεις, να ταυτίζονται με τις απόψεις που εκφράζουν ένας ή περισσότεροι χαρακτήρες, ή με εκείνες επί των οποίων συμφωνούν όλοι ή οι συμπαθητικοί [B: ελκυστικοί] χαρακτήρες. Η αληθινή γνώμη ενός συγγραφέα δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκη με ό,τι εκφράζει στον μεγαλύτερο αριθμό χωρίων».
 - 34 Εξάλλου, με τον τρόπο αυτόν δημιουργείται η εντύπωση ότι το προτεινόμενο μοντέλο δεν είναι γενικό, ότι δεν αφορά την «καλή ανάγνωση εν γένει»· έτσι, ερμηνευτές οδηγούνται στο συμπέρασμα ότι η ανάγνωση ανάμεσα στις γραμμές πρέπει να είναι το έσχατο καταφύγιο, αφού προηγουμένως έχει κριθεί ανεπαρκής η έμφαση στις ρητές διατυπώσεις· βλ. G. Sfez, *Leo Strauss, lecteur de Machiavel. La modernité du mal*, Ellipses, Παρίσι 2003, σ. 16.

35 Δεδομένου ότι σκοπός του παρόντος κειμένου δεν ήταν ο αναλυτικός σχολιασμός του άρθρου του Strauss, δεν στάθηκα στο ζήτημα του ψεύδους. Αυτό, καθώς και μια ορισμένη ερμηνεία της θέσης του ψεύδους στην πλατωνική (πολιτική) φιλοσοφία αρδεύουν ολόκληρο το άρθρο, όπως δείχνουν αφενός οι εισαγωγικές του παράγραφοι και αφετέρου οι ρητές αλλά και ορισμένες σιωπηρές παραπομπές στον Πλάτωνα (το γενναίο ψεύδος, η επίκληση της διάκρισης ανάμεσα σε ψεύδη στην ψυχή και ψεύδη στα λόγια ή η διατύπωση «αυτοί οι μιμητές του πολυμήχανου Οδυσσέα», η οποία ενδεχομένως παραπέμπει εμμέσως στην εκ μέρους του Σωκράτη –ειρωνική ως έναν βαθμό– υπεράσπιση του Οδυσσέα έναντι του Αχιλλέα, στον Ελάσσονα Ιππία, 364e1 κ.ε.). Μπορεί εξάλλου να τεθεί το ερώτημα μήπως ένα από τα ζητούμενα για τον Strauss είναι να διασώσει το φιλόσοφο από την ταύτισή του με τον πολιτικό, ταύτιση που βρίσκει έρεισμα στο γεγονός ότι αμφότεροι καταφεύγουν στο ψεύδος.

36 Βλ. A. Petit, «Leo Strauss et l'ésotérisme platonicien», ό.π., σ. 139.

37 Πλάτων, Φαίδρος, 275d9-e3, μτφ. Ι. Θεοδωρακόπουλος, Εστία, Αθήνα 2003.

38 Αυτ., 276a5-7.

39 L. Strauss, *La cité et l'homme*, γαλλική μτφ. O. Berrichon-Sedeyn, Agora, Παρίσι 1987, σ. 72.

40 Αυτ., σελ. 72-73· πρβλ. Πλάτων, Φαίδρος, 264a4-c5.

41 L. Strauss, *La cité et l'homme*, ό.π., σελ. 74· πρβλ. L. Strauss, «Le problème de Socrate», στο L. Strauss, *La renaissance du rationalisme politique classique*, ό.π., σ. 219.

42 J. Derrida, Πλάτωνος *φαρμακεία*, ό.π., σ. 199-200. Προφανώς η καλή και η κακή γραφή δεν αντιστοιχούν στην εσωτερική και την εξωτερική διδασκαλία· γι' αυτό, οι χαρακτηρισμοί «εσωτερική» και «εξωτερική» είναι οι μόνοι που δεν ανταποκρίνονται στο σχήμα του Strauss, για τον οποίο τα μεγάλα κείμενα είναι «εξωτερικά», δηλαδή περιλαμβάνουν τις δύο διδασκαλίες.

43 «Στη διάθεση όλων και καθενός, προσφερόμενη στα πεζοδρόμια, η γραφή δεν είναι ουσιαστικά δημοκρατική;», αυτ. σ. 191-192.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ
ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Στρατηγικές της Αριστεράς

Editorial: Υπέρ αδυνάτου. Πολιτική για τους «από κάτω» στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού

Γ. Μηλιός και Γ. Οικονομάκης: Για τον ταξικό προσδιορισμό της εργατικής και της νέας μικροαστικής τάξης: Μια απάντηση

Χ. Βαλλιάνος: Ποιος θυμάται την 10η Μαΐου 1981; (Σημειώσεις για τη γαλλική «αλλαγή»)

J. Rancière: Μίσος για τη δημοκρατία

Δ. Μπελαντής: Το εγχείρημα του «ειρηνικού δρόμου». Όψεις του αριστερού κυβερνητισμού στον 20ό αιώνα

Μ. Π. Λυμπεράτος: Ιστορική ιδιοτυπία, ηγεμονία και αυτονομία των κινημάτων στον Γκράμσι: Μεθοδολογικοί άξονες για την προσέγγιση της ιστορίας του αριστερού κινήματος στην Ελλάδα

Θ. Αλεξίου: Η πολιτική οικονομία της διαπολιτισμικότητας

Π. Ψαρρέας: Καπιταλισμός, οικολογική κρίση, οικολογία και η οικοσοσιαλιστική προοπτική

Α. Ταρπάγκος: Το εργατικό δίκαιο σε απορρύθμιση

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2008 **105**